

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.334.3

В.Степаненко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА В НЕОМАРКСИСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ А.ГРАМШІ

Аналізується неомарксистська концепція громадянського суспільства та її співвідношення з теорією держави А.Грамші. Окреслюється проблемне поле цих підходів у поняттях “гегемонії” та “боротьби за позицію”, також ролі інтелектуальної еліти в соціальній трансформації суспільства. Демонструється актуальність концептуалізацій А.Грамші для аналітичних інтерпретацій української соціальної трансформації та розвитку громадянського суспільства.

Keywords: Gramsci, civil society, state, hegemony, role of elite, social transformation

Ключові слова: Грамші, громадянське суспільство, держава, гегемонія, роль еліти, суспільна трансформація.

Ключевые слова: Грамши, гражданское общество, государство, гегемония, роль элиты, общественная трансформация.

Творчість та інтелектуальна спадщина Антоніо Грамші (1891–1937) має важливе значення для розвитку концепції громадянського суспільства, передовсім в окресленні його ролі у соціальній трансформації. Вихідні марксистські положення теоретизацій Грамші, його спроби соціологізації та гуманізації марксизму зумовили особливу привабливість цих ідей для соціально-демократичних рухів під гаслами громадянського суспільства у Європі та Латинській Америці.

Творча та політична еволюція А.Грамші від позицій правовірного марксизму-ленінізму початку 1920-х років до оригінальних неомарксистських теоретичних інтерпретацій кінця 1920 – початку 1930-х років зумовила суперечливість сприйняття постаті та ідей італійського теоретика в канонічній марксистській традиції. Хоча “Тюремні зошити” з часу їх публікацій в Італії після Другої світової війни були згодом (хоча і фрагментарно) перекладені російською мовою, в ідеологічному радянському дискурсі А.Грамші довго залишався досить маргінальним теоретиком. Натомість у західній марксистській традиції його ідеї завжди викликали значний резонанс і досі сприймаються як джерело творчого натхнення для багатьох європейських та американських інтелектуалів лівої політичної орієнтації в їх підходах до структур влади та суспільства, аналізі стратегій культурно-ідеологічної гегемонії, ролі еліт у сучасному буржуазному суспільстві та в інших аспектах, що відображені у різнобічній теоретичній спадщині італійського марксиста.

Привабливість ідей Грамші на Заході почасти пояснюється самим контекстом їх походження та політичного застосування, а також досить плідними його спробами легітимізувати марксизм як невід’ємну складову західної соціальної думки. Канадська дослідниця Сьюзан Голдінг, зокрема, вважає, що Грамші у своїй творчості розробив теоретичну основу того соціального та політичного порядку, який вона характеризує як “постліберальну демократію” [4]. Практичним прикладом політичного застосування ідей італійського теоретика в руслі європейського марксизму і, очевидно, однією із причин ідеологічного замовчування Грамші в радянських нормативних марксистсько-ленінських курсах був, наприклад, величезний вплив його ідей на ідеологію та політику альтернативного радянському, так званого єврокомунізму. Югославські експерименти поєднання соціалізму з ринковою економікою періоду 1970–1980-х років, а також певною мірою ідеологія польської профспілкової “Солідарності” ґрунтувались на ідеях робітничого самоуправління та фабрич-

них самоорганізованих комітетів, що були висунуті у ранній період творчості італійського марксиста.

Різнобічні концептуальні підходи Грамші не викладені у цілісному систематичному вигляді. Це – радше численні нотатки, рефлексії та есе з різних питань суспільного розвитку, теорії культури, історії, педагогіки, які були опубліковані під час його роботи в марксистський газети “Новий порядок” (*L’Ordine Nuovo*) та в його “Тюремних зошитах”. Такий нотатковий стиль Грамші створює додаткові складності для систематизації та узагальнення його ідей, які повинні, тим не менш, оцінюватись у системних взаємозв’язках його підходу, а не як окремі, фрагментарні цитати з його численних робіт та рукописів. У цьому сенсі теоретична спадщина італійського марксиста і тепер є відкритою для інтерпретацій, репрезентацій та різнобічних оцінок щодо проблем сьогодення, що хвилюють сучасних дослідників [2, с. 112–131]. У різнобічному комплексі теоретичної спадщини Грамші сфокусуємо увагу на одній з центральних тем, актуалізованих А.Грамші, а саме – його концепції громадянського суспільства.

Вихідним пунктом міркувань Грамші про громадянське суспільство є класичні марксистські диспозиції “держава – суспільство” та “базис – надбудова”. Починаючи цілком у руслі гегелівсько-марксистської концепції, Грамші чітко розрізняє державу (або також за його термінологією – “політичне суспільство”) та громадянське суспільство. Однак в концепції Грамші на відміну від Маркса, громадянське суспільство є радше структурним елементом надбудови, аніж базису. Таке структурне розташування громадянського суспільства якраз і зумовлює, за Грамші, його відносну незалежність, культурну стабільність і формує на відміну від канонічно марксистської інтерпретації його автономну позаекономічну природу. Отже, для Грамші “громадянське суспільство” та “політичне суспільство” (або держава) – це дві найбільші інтегральні складові надбудови суспільної архітекτονіки [1, с. 332, 336]. Італійський теоретик у своїх “Тюремних зошитах” визначає громадянське суспільство як “ансамбль соціальних орга-

нізмів, які зазвичай позначаються як «приватні» [5, р. 306]. Тобто, за Грамші, громадянське суспільство – це сукупність соціальних практик та інститутів, які не є безпосередньо частиною державного апарату, судових або репресивних інституцій (таких як поліція чи армія). Профспілки та інші недержавні організації, церква та релігійні громади, а також політичні партії, коли останні не є частиною державного механізму – це найхарактерніші, за Грамші, інститути громадянського суспільства [5, р. 306]. Водночас було б спрощенням (характерним для панівного посткомуністичного теоретичного дискурсу) трактувати теоретичну перспективу Грамші щодо взаємин громадянського суспільства та держави у такий спосіб, що буцімто громадянське суспільство протистоїть державі або є ворожим структурним елементом щодо неї. За Грамші, зв'язок поміж двома соціальними інституціями – державою та громадянським суспільством – є більшим складним і тонким, з постійними та системними взаємопроникненнями цих двох інституцій та сфер соціальної реальності. Наголошу при цьому, що для Грамші вихідною емпірикою таких концептуалізацій була, звичайно, західна буржуазна модель держави та громадянського суспільства. Американський дослідник Джозеф Батіджіг навіть інтерпретує це бачення Грамші у такий спосіб, що для італійського теоретика “громадянське суспільство є фактично найбільш енергійним і одночасно гнучким (*resilient*) опорним елементом держави” [3, р. 4].

У своїй характеристиці складних взаємодій держави та громадянського суспільства Грамші застосовує свій чи не найоригінальніший теоретичний конструкт – концепцію гегемонії. Власне, теоретичний аналіз громадянського суспільства Грамші прямо пов'язаний з цією концепцією, яка розкриває механізми та модуляції відносин влади у буржуазній державі. На відміну від класичної марксистсько-ленінської традиції Грамші розуміє “гегемонію” не як владний механізм примусу чи придушення, а радше як ситуацію суспільної згоди, яка не є, тим не менш, спонтанним наслідком вільного вибору різних політичних та со-

ціальних груп інтересів, як може видаватись в ідеальному уявленні. За Грамші, така суспільна згода конструюється через складну взаємодію посередницьких інституцій та владних механізмів. До того ж влада є нерівномірно розподілена у суспільстві і різні його актори та гравці мають різні можливості та ресурси суспільних впливів. Французький соціолог П.Бурдье сказав би, реферуючи до цієї теми, що суспільні актори мають різні політичні, символічні та культурні капітали.

Аби краще зрозуміти логіку італійського теоретика щодо гегемонії як системи взаємин влади у диспозиції “держава – громадянське суспільство” варто позначити історичну перспективу її трансформації, яку окреслює Грамші. На його думку, історичним наслідком істотних трансформацій у соціальній структурі європейських держав та посилення політичних позицій буржуазії з кінця ХІХ ст. стала активна політика цього класу щодо адаптації численних інститутів громадянського суспільства до потреб вже, по суті, буржуазних економіки та держави. У цьому процесі трансформується також роль держави, яку, за Грамші, знову ж таки слід розуміти у широкому значенні, а саме – не лише як традиційне в марксизмі політичне знаряддя та інституціональна агенція панівного класу, створені з метою збереження його особливих класових інтересів, а й як поле презентації та реалізації більш широких суспільних інтересів. Звідси, політична гегемонія панівного класу більш звично вже проявляється (і є, за Грамші, більш ефективною) не у відкритому насильстві чи жорсткому політичному домінуванні над рештою суспільства, а радше у реалізації своєї гегемонії через формування та пошуки міжкласової згоди (в сучасній термінології – консенсусу) в суспільстві.

Такі історичні зміни щодо маскування чи пом’якшення домінування характеризують трансформацію моделі політичної влади класу від традиційної репресивно-силової до нової, заснованої на здатності панівного класу піднятися над своїми власними економічно-корпоративними інтересами та поєднати під своїм політичним лідерством

багатоманітність суспільних інтересів та вимог. Таким чином, буржуазна держава не стільки контролює громадянське суспільство, скільки використовує його як соціальну матрицю репрезентацій різних груп та інтересів. Соціальна роль політичних акторів та інтелектуальної еліти у цій складній суспільній взаємодії домінацій та репрезентацій полягає у тому, щоби бути ефективними суспільними посередниками поміж державою і громадянським суспільством у формуванні ефективної політики культурно-етичної та політичної “консенсусної” гегемонії.

У руслі марксистської традиції, особливо тієї, що була вояволично модернізована в ленінізмі, подібний підхід виглядає начебто знайомою схемою, за умови, коли в ролі політичного гегемона розуміється пролетаріат. Як відомо, саме останній згідно з канонічною марксистсько-ленінською доктриною є в майбутньому комуністичному суспільстві представником та виразником інтересів усіх інших соціальних груп. Проблемність та незручність концептуальних побудов Грамші для доктринального марксизму полягає, однак, у тому, що італійський теоретик має на увазі й розмірковує в своїх текстах саме про буржуазне суспільство та про історичну трансформацію буржуазної держави в її культурно-політичних стратегіях гегемонії, зокрема через адаптацію репрезентативної та консенсусної ролі громадянського суспільства у його взаємовідносинах з державою. Історичність марксистського політичного аналізу Грамші й полягає у підкресленні, так би мовити, корисності запозичення адаптивних стратегій культурно-етичної та політичної владної гегемонії через контроль над громадянським суспільством для майбутньої соціалістичної революції, у перспективу якої Грамші як марксист таки вірив. Звідси, роль громадянського суспільства у формуванні революційних стратегій (“війні позицій” – за термінологією італійського теоретика) є, за Грамші, дійсно вирішальною для зміни наявних конфігурацій владних гегемоній у суспільстві.

Однак саме послідовність аналізу щодо нової трансформаційної диспозиції поміж державою, панівним класом

та громадянським суспільством приводить італійського марксиста до іншого важливого висновку, а саме – про відмінність історичних моделей розвитку різних суспільств Європи та Сходу, зокрема Росії. Саме тому, що на Заході відбулося активне взаємопроникнення і системна взаємодія держави та громадянського суспільства марксистська концепція перманентної революції як “лобової атаки” на капітал, згідно з Грамші, втратила для Західної Європи своє будь-яке значення вже в історичних умовах початку ХХ ст. На історично доведену та виправдану думку теоретика, “політична концепція так званої “перманентної революції”... – це формула, яка належить до того історичного періоду, коли не існували великі політичні партії та масові профспілки, а суспільство у багатьох відношеннях перебувало, так би мовити, в стані рідини” [6, р. 67]. Вже в сучасному для Грамші буржуазному суспільстві зростаюча взаємодія держави та громадянського суспільства, або в іншій його інтерпретації – вдала та ефективна боротьба буржуазної держави за гегемонію в сфері громадянського суспільства – призвели до виникнення своєрідного захисного ефекту для держави адаптованим нею громадянським суспільством.

Саме така адаптація громадянського суспільства державою в Європі кінця ХІХ– початку ХХ ст. надала історичні можливості панівному буржуазному класу зменшити та пом’якшити відкриті форми насильства, які є характерними проявами будь-якого політичного суспільства. Очевидно, саме в цьому важливому спостереженні італійського марксиста про “амортизаційний ефект” наявного і досить розвинутого громадянського суспільства в Західній Європі порівняно з тодішньою Росією криється пояснення того, чому пролетарська революція як крайня форма насильства одного класу над іншим стала можливою в 1917 р. саме в цій країні, а не в Західній Європі. Грамші зазначає в “Тюремних зошитах”: “На Сході держава була всім, а громадянське суспільство – в зародковому та аморфному стані; на Заході відбулася справжня взаємодія держави та громадянського суспільства, і коли держава за-

хиталася, міцна структура громадянського суспільства одразу проявилася. І далі, застосовуючи військові метафори, італійський теоретик продовжує: “Держава була лише переднім краєм оборони, за яким стояла міцна система фортець та окопів, більш чи менш численна від однієї країни до іншої” [5, р. 229]. Навіть у цій інтерпретації Грамші виглядає більш реалістичним та гнучким аналітиком, ніж послідовники догматичного марксизму, до того ж “модернізованого” свого часу теоріями світових перманентних революцій.

Більше того, у своєму аналізі особливостей історичного розвитку буржуазного суспільства Грамші зазначає, що ефективна та вдала боротьба буржуазної держави за гегемонію над громадянським суспільством призводить до симбіозу держави та громадянського суспільства, їх взаємного балансу в так званій інтегральній або етичній концепції держави італійського теоретика. Грамші визнає походження цієї концепції від соціально-філософських ідей Гегеля. Але розуміння держави і громадянського суспільства у них різне. Коли у Гегеля економічна сфера включається до громадянського суспільства, то італійський теоретик розглядає громадянське суспільство як окрему від економічних відносин інституціональну сферу, яка складається з добровільних організацій та соціальних інституцій.

Згідно з Грамші, панівний клас не лише підтримує та виправдовує свою політичну домінацію, а й досягає “активної згоди” на таку домінацію від громадянського суспільства. Своєрідними агенціями впливу або, за Грамші, основним “апаратом”, інституціональної структури держави у ствердженні соціальної згоди в суспільстві виступають освітня система та право – ідея, яка досить плідно згодом розроблялась у соціальній думці кінця ХХ ст. такими теоретиками, як П.Бурдьє, І.Ллліч та М.Фуко. Маючи на увазі приклади італійського історичного розвитку, Грамші наголошує також, що ефективно політичне панування правлячого класу можливе при реалізації двох складових – політичного панування та насильства, з од-

ного боку, та інтелектуального й морального лідерства – з другого.

Важлива тема діалектики політичного панування та морально-інтелектуального лідерства, а також особливого значення моральної та освіченої національної еліти є однією із центральних для італійського соціально-філософського дискурсу, починаючи, мабуть, з Макіавеллі. Не обходить цю тему, як бачимо, і Грамші. У руслі його міркувань апарат інституціональної структури держави у формуванні політики домінації є неефективним за відсутності вирішального чинника – національної еліти та інтелектуалів. Проблема морально-інтелектуального лідерства є досить актуальною та важливою не лише для італійського, а й, без сумніву, будь-якого національного розвитку, в тому числі й сучасного українського. Тому спробую відтворити детальніше логіку аргументів італійського марксиста щодо взаємовідносин держави, громадянського суспільства та інтелектуалів.

Як зазначалось, у розумінні Грамші, саме інтелектуали та національна еліта є активними посередниками між інститутами держави та громадянського суспільства. Згідно з італійським теоретиком, деякі особливості історичного розвитку національних держав, зокрема Італії, зумовлені саме характером взаємодії в трикутнику “держава – громадянське суспільство – інтелектуали”. Історичною проблемою розвитку сильної держави в Італії була, на думку Грамші, неефективність буржуазного класу та інтелектуалів у формуванні єдиної політичної нації. Італійська історія характеризується ним як процес “пасивної революції”, тобто безперервні реформи політичної системи “згори” у процесі об’єднання країни без активного залучення мас до сфери політики. Свідома політика виключення мас зі сфери політичного характеризувала, на думку Грамші, буржуазно-ліберальний період розвитку країни та досягла свого логічного розвитку в політичній кризі держави за доби фашистської диктатури.

Одним із пояснень таких особливостей “пасивної революції” італійський теоретик вважає історично “космопо-

літичний” характер італійської інтелектуальної еліти. Люди, яких згідно з особливостями їх суспільної діяльності можна було визначити як інтелектуалів від часів Римської імперії до XVIII ст., на думку Грамші, “виконували безнаціональну універсальну функцію (чи то в інтересах церкви, чи імперії), допомагали організовувати інші національні держави як технічні фахівці або спеціалісти, пропонували “виконавчі функції” всій Європі, але не сконцентрувались як національна категорія, як спеціалізована група національних класів” [6, р. 48]. У теоретичній перспективі, пропонованій Грамші, італійська історія характеризувалась багатьма яскравими та значними постатями, які залишили свій слід в історії релігії, науки, промисловості, комерції та в інших сферах, але інтелектуальний внесок багатьох цих діячів пішов на користь розвитку інших націй і рідко формувався навколо особливого італійського поняття національної ідентичності. Типовим прикладом такого космополітичного, італійського за походженням, інтелектуала Грамші вважав Колумба. Водночас Макіавеллі видавався італійському теоретику одним із небагатьох інтелектуалів-італійців, які намагались надати буржуазному соціальному розвитку особливої національної перспективи. У руслі цих та інших міркувань Грамші щодо ролі національної еліти в суспільному розвитку країн видаються особливо актуальними українські паралелі та історичні аналогії.

Проектуючи аналіз Грамші в його концепції щодо ролі інтелектуальної еліти в соціальній трансформації суспільства, сучасний дослідник може знайти також відгомін та перетини цих ідей 1930-х років із сучасними проблемами моральної легітимації влади та еліт у постмодерних обставинах кризи авторитетів. Деякі положення концептуалізацій Грамші виглядають в цьому сенсі досить актуально. Зокрема, поєднання в концепції інтелектуалів італійського теоретика двох соціальних смислів та функцій – етико-просвітницької та політичної. На думку Грамші, справжні інтелектуали органічно поєднують у своїй діяльності не лише представницькі функції корпоратив-

них та політичних інтересів своїх класів. Вони також репрезентують більш широкі суспільні інтереси громадянського суспільства в цілому, виступаючи лідерами та просвітниками всього суспільства. У цьому сенсі Грамші іде далі в руслі італійської соціально-філософської та соціологічної традиції, яка, починаючи від Макіавеллі і до теорій В.Парето, Г.Моски та Д.Мазіні, надавала особливого значення вивченню проблеми еліт та її ролі у формуванні політичної та культурної єдності Італії. Але коли для Парето і Моски формування еліт є радше наслідком і закономірним процесом політичної організації суспільства, Грамші підкреслює активну роль еліт як дієвого чинника у формуванні цього процесу. На його думку, особлива роль інтелектуалів у поєднанні думки та практичної дії зростає в суспільствах, подібних до італійського його часу, саме тому, що в таких суспільствах відсутнє активне залучення мас до політичної дії.

Як зазначає американський дослідник Д.Мартін, Грамші тут наближається до популістської теорії еліт Джузеппе Мазіні, поділяючи тези останнього про завдання інтелектуалів як просвітників формувати національні почуття та етичні норми у народному середовищі [6, р. 52]. Однак на відміну від Мазіні з його тезою про загальні гуманістичні інтереси та мотивації інтелектуалів у такому просвітництві, Грамші досить чітко стоїть на позиціях класової реальності, справедливо вбачаючи класовий інтерес домінуючого класу в освіті та, як би ми сказали сьогодні, “політичній соціалізації мас”. Водночас Грамші відкидає думку про те, що спільні етичні норми та цінності можуть бути нав’язані – вони можуть бути лише сформовані у копіткому та тривалому процесі просвітництва.

У своєму аналізі просвітницької діяльності інтелектуалів Грамші, який сам здобув філологічну освіту, звертає особливу увагу на значення мови та комунікації. Мова, у розумінні італійського марксиста, це – не нейтральний засіб комунікації, а продукт соціальної та політичної боротьби, або, як висловився згодом П.Бурдьє, форма символічної домінації. Саме через інновації в мові (нові слова,

терміни та поняття) інтелектуали можуть продукувати та пропонувати нові суспільні значення, які готують не лише культурно-лінгвістичні, а й соціальні зміни. У практичному сенсі для розвитку єдиної італійської політичної нації найважливіше значення мав історичний процес лінгвістичної гомогенізації різних регіонів Італії. Але ж, знову підкреслює Грамші, італійські інтелектуали не змогли сформувану розвинуту “національно-популярну” громадянську культуру. Історичні традиції космополітизму і розрив поміж інтелектуалами та масами з часів Ренесансу зумовили історично слабку буржуазну державу в Італії та відсутність залученого громадянського просвітництва. Для українського читача аналогії з українським національно-культурним розвитком тут майже прямі та показові.

І хоча, в кінцевому підсумку, Грамші доводить свою концепцію інтелектуалів і еліт до схематичного марксистсько-ленінського висновку про роль політичної партії (сучасного Макіавеллі) як “органічного лідера” в процесі активізації та організації мас, його теоретичні концептуалізації є досить цінним та оригінальним внеском у соціальну теорію. Фактично основна теоретична й практично-політична проблема, яку намагався розв’язати італійський теоретик, – еволюційна суспільна трансформація, з основним фокусом соціальних взаємодій та культурно-політичних впливів еліт у сфері громадянського суспільства, – і нині є актуальною для сучасних посткомуністичних та поставторитарних трансформацій. Активна реконструкція й використання теоретичної спадщини Грамші у сфері концептуалізацій громадянського суспільства надали нового поштовху для теоретичних дебатів і конструювання політичних проектів громадянського суспільства в річищі поставторитарних трансформацій у Латинській Америці та національно-демократичних революцій у Східній Європі наприкінці 1980-х років.

Насамкінець, знову відмітимо інтелектуальну й проблемну актуальність концепцій італійського теоретика

сучасній українській реальності. Складна і драматична історія пізнього формування держави та нації в Італії, а також італійські соціальні реалії перших десятиліть ХХ ст., які слугували конкретно-емпіричним підґрунтям універсально-теоретичних концептуалізацій Антоніо Грамші, майже ідеально відповідають сучасним викликам української посткомуністичної трансформації. Дійсно, проблеми незавершеного національно-державного будівництва Італії як країни та суспільства, “пасивний” (в українському контексті – й досі незавершений) характер буржуазно-демократичної революції, історична фаза політичної кризи та тоталітарного фашистського політико-ідеологічного режиму в країні, “космополітизм” італійської національної інтелектуальної еліти та проблеми морально-політичного лідерства Італії майже з точністю подібності історичного алгоритму нагадують нагальні проблеми сучасного українського суспільного розвитку.

Концепція А. Грамші є досить актуальною і для оцінки стану та перспектив розвитку українського громадянського суспільства. Після 2004 р. владні інституції вже вимушені рахуватись з ним як суб’єктом суспільно-політичного життя країни. І хоча тепер можемо спостерігати авторитарні тенденції придушення громадянських ініціатив, тим не менш, принаймні, на рівні декларацій і ритуалів зберігається риторика про “публічність рішень” та “залучення громадськості” у формуванні та реалізації політики (зокрема, громадські ради при виконавчих органах влади, інтернет-технології зворотного зв’язку на владних веб-порталах, використання соціальних мереж тощо).

Спостерігається й інша тенденція взаємодії держави та громадянського суспільства – у термінах А. Грамші “боротьба за позиції”, а також їх взаємопроникнення. Владні структури в Україні вже досить ефективно беруть на озброєння стратегії та практики громадянського суспільства, зокрема згадувану публічність, утім, часто імітуючи їх у популістській риторичі, клонуючи громадські організації та ініціативи як свій спосіб маніпулювання та збереження контролю над суспільством, а також як засіб у конкуренції за ресурси (фінансові, організаційні, кадрові,

ідейні тощо) з “третім сектором”. Водночас представники та лідери громадянського суспільства, особливо після 2004 р., активно інкорпорувались у владу.

Втім, “боротьба за позиції” між державою і громадянським суспільством у зрілій ефективній демократії передбачає не лише диспозицію протистояння та критики, а й водночас партнерство, здатність до консенсусу та порозуміння поміж сторонами. Історія розвитку українського громадянського суспільства вже свідчить про певний досвід не лише “боротьбистської” стратегії, а й політичної логіки співпраці та партнерства з владою та бізнесом.

Позитивним результатом нових взаємин поміж державою і громадянським суспільством у країні були б умови їх конкуренції за більш адекватне та ефективне представництво інтересів громадян, у репрезентаціях суспільного та національного інтересів, якими б відмінними у своїх інтерпретаціях вони не були у різних акторів суспільно-політичного процесу. І перспектива розвитку громадянського суспільства у цій “боротьбі за позиції” з державою пов’язана з тим, що самоорганізація у представництві та захисті інтересів різних соціальних груп є завжди адекватнішою.

Література

1. *Грамши А.* Тюремные тетради. Часть первая / Грамши А. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – 224 с.
2. *Шульга А.* Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. – К. : Ин-т социологии, 2012. – 205 с.
3. *Buttigieg J. A.* Gramsci on Civil Society / J.A. Buttigieg // *Boundary 2*. – 1995. – Vol. 22. – No 3. – P. 1–32.
4. *Golding S.* Gramsci’s Democratic Theory. Contributions to a Post-Liberal Democracy / Golding S. – Toronto : University of Toronto Press, 1992. – 221 p.
5. *The Gramsci reader. Selected Writings 1916–1935* / Ed. by D. Forgans. – N.Y. : University Press, 2000. – 448 P.
6. *Martin J.* Gramsci’s political analysis. A Critical Introduction / Martin J. – Houndmills : Macmillan Press Ltd, 1998. – 286 p.